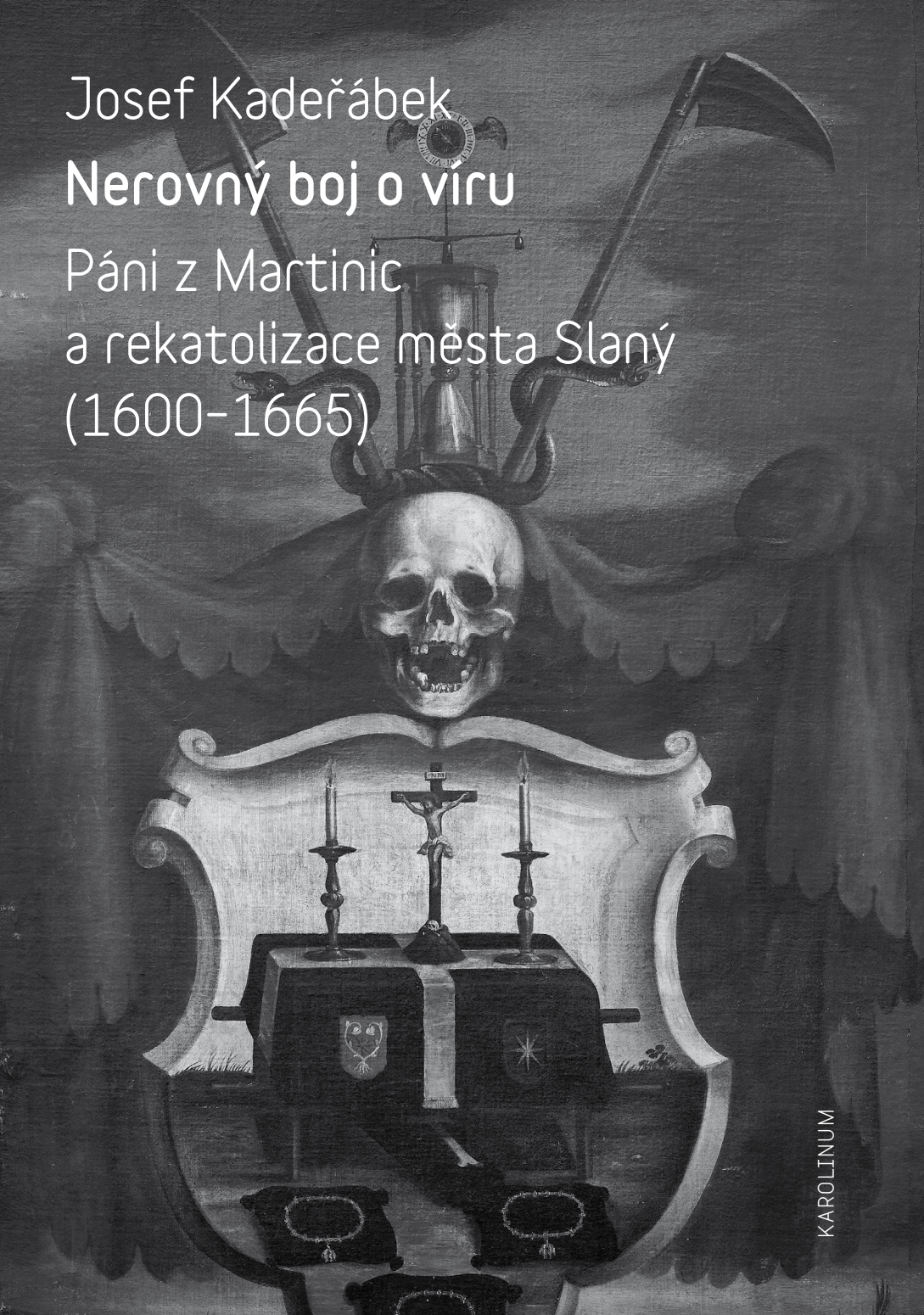

Josef Kadeřábek
Nerovný boj o víru

Páni z Martinic
a rekatolizace města Slaný
(1600-1665)

Nerovný boj o víru

Páni z Martinic
a rekatolizace města Slaný
(1600-1665)

Josef Kadeřábek

Recenzovali:

doc. PhDr. Josef Grulich, Ph.D.

PhDr. Jiří Hrbek, Ph.D.

Na obálce Antonín Stevens: Pohřební štít Martiniců, asi 1657, olej na plátně
(Vlastivědné muzeum ve Slaném)

Vydala Univerzita Karlova, Nakladatelství Karolinum

Praha 2018

Redakce Dita Křišťánová

Grafická úprava Jan Šerých

Sazba DTP Nakladatelství Karolinum

Vydání první

© Univerzita Karlova, 2018

© Josef Kadeřábek, 2018

ISBN 978-80-246-3667-2

ISBN 978-80-246-3686-3 (pdf)

Univerzita Karlova
Nakladatelství Karolinum

www.karolinum.cz
ebooks@karolinum.cz

Obsah

Úvod	7
Metodologický nástin a využití prameny	12
Od protireformace ke šlechtické konfesionalizaci. Dosavadní vývoj bádání o střetu katolické víry a reformace	21
Na cestě ke vzájemnému střetu (1602–1621)	41
Sociální hodnoty a konfesijní identifikace Jaroslava Bořity z Martinic a slánských měšťanů	46
Konflikty mezi městskou radou a slánskými děkany	58
Konfesijní konflikty uvnitř měšťanské obce	62
Konflikty s Jaroslavem Bořitou z Martinic a členy jeho sociálního okruhu	67
Shrnutí	74
Léta násilné protireformace (1621–1631)	75
Mučedník katolické víry – sebezprezentace smečenského vladaře ve dvacátých letech	78
Konverze slánských měšťanů	83
Individualizace administrativního tlaku – tvorba seznamů, patenty, přístup úředníků	88
Útok na elity – snaha o narušení slánské kolektivní identity	93
„Vizualizace“ katolické víry	96
Kolektivní rezistence	99
Exulanti	101
Proces s Jiříkem Balcarem z Tmáně	109
Shrnutí	118
Od saského vpádu k poddanství (1631–1638)	120
Společenské změny během saského vpádu	121

Hledání viníka	123
„Nová“ protireformace	130
Vojenská hrozba – „nový“ prvek disciplinačních snah	137
Proměna elit a celospolečenské identity	141
Od integrace navrátilců ke sporům o majetek po exulantech	144
Komunikace	151
Shrnutí	161
Poddanými Jaroslava Bořity z Martinic (1638–1649)	163
Sžívání se s novým statutem	165
Strach ze zrady	169
Nová paměť na exulanty	172
Nová zbožnost	182
Nevhodné suplikování – změny v komunikaci mezi měšťany a Martinici	190
Soupěření center moci – vrchnost v poměru k slánským děkanům	198
Smrt Jaroslava Bořity z Martinic v rodové paměti – dovršení obrazu mučedníka	202
Shrnutí	204
Pod „novou“ vrchností (1649–1665)	206
Přechodné období – snahy o mocenskou emancipaci?	210
Nové normy Bernarda Ignáce z Martinic	213
Odchod posledních slánských nekatolíků	219
Proměna slánské krajiny – vrchol snah o vizuální prezentaci katolické víry a konfesijní proměnu slánské společnosti	225
Shrnutí	231
Závěr	233
Summary	246
Soupis pramenů a literatury	249
Jmenný rejstřík	281

Úvod

Jakékoliv pojednání týkající se českých dějin 17. století se dosud neobešlo a patrně dále neobejde bez vyrovnání se s fenoménem Bílé hory. Z hlediska celkového průběhu třicetileté války nepříliš významný střet určil na dlouhou dobu směřování vývoje v českých zemích a také zásadním způsobem ovlivnil vývoj české historiografie, která se již od svého počátku snažila důsledky bělohorské bitvy pochopit a interpretovat.¹ Postupem času se diskuse o Bílé hoře přenesla i do roviny filozofických úvah o vlastním smyslu a směřování českých dějin. Na konci 19. století se na základě těchto diskusí, které do sebe jako druhý stěžejní bod zahrnuly otázku českého husitství, vyhranily dva protikladné, do jisté míry konfesijně podmíněné názorové proudy, které považovaly Bílou horu za zásadní zlom českých dějin. Lišily se však v interpretaci jejího dopadu. Zatímco první okruh, tradičně prezentovaný Tomášem Garrigueem Masarykem a jeho příznivci, považoval porážku husitského odkazu a následný dějinný vývoj za veskrze negativní, druhý okruh se dovolával prospěšnosti pobělohorského vývoje, a to nejhlasitěji ústy Václava Vladivoje Tomka a Antonína Rezka. Celý spor se rozrostl na další otázky, at již filozofické, či týkající se vlastní úlohy historické vědy ve společnosti, jejichž rozbor není smyslem této knihy.²

Neustálým přehodnocováním, reinterpretacemi a spory o dopadu bělohorské bitvy na české dějiny byla nakonec celá událost obestřena takřka mytickým nádechem. V praktickém ohledu pak rozdělila periodizaci českých dějin raného novověku na předbělohorské a pobělohorské

1 K tomu srov. František KAVKA, *Bílá hora a české dějiny*, Praha 1962, s. 5–16. K bitvě samotné a jejímu pozdějšímu vnímání nejnověji Olivier CHALIN, *Bílá hora*, Praha 2013.

2 Srov. Miloš HAVELKA, *Spor o smysl českých dějin*, in: týž (ed.), *Spor o smysl českých dějin I. 1895–1938*, Praha 1995, s. 7–43.

období.³ Jednou z otázek, které při studiu vývoje po Bílé hoře vyvstaly, byla také problematika změny vyznání všech obyvatel českých zemí, kterou podnítila vítězná katolická strana.⁴ Přestože tento složitý proces měl mnohem delší trvání, dostávalo se nejširší pozornosti badatelů dvacátým letům 17. století, které patřily v otázce prosazování katolické konfese k nejintenzivnějším. Vývoj v dalších desetiletích byl spíše opomíjen. Svou roli sehrála i čtyřicetiletá proluka marxistického dějepisectví, která nepřála výzkumům, jež se přímo týkaly náboženského života.⁵ Dosud vydané práce se soustředily na jednotlivá opatření, která si změnu vyznání měla vynutit, ať už šlo o nařízení vydaná panovníkem, královskými místodržícími, rekatolizačními komisemi a katolickými vrchnostmi, nebo na násilná obsazování rekatolizovaných panství vojskem, tzv. dragonády.⁶ Většina studií zabývajících se konfesijními proměnami v (po) bělohorské době navíc svůj pohled omezila na církevní řády a nověji také na šlechtu.⁷

Opomíjeným sociálním prostředím se stala pobělohorská města, která po dlouhou dobu zůstávala stranou historického bádání. Toto opomenutí bylo z velké části způsobeno vnímáním pobělohorské doby jako období hlubokého národního a kulturního úpadku. Pohled představený českou pozitivistickou historiografií, na niž navázali v pozdější době i marxisté, byl pro přístup k pobělohorskému vývoji po dlouhou

3 Josef PETRÁŇ, *Na téma mýtu Bílé hory*, in: Zdenka Hledíková (ed.), *Tradito et Cultus. Miscellanea historica bohemia Miloslao Vlk archiepiscopo Pragensi ab eius collegis amicisque ad annum sexagesimum dedicata*, Praha 1993, s. 141–262; Zdeněk HOJDA – Jiří POKORNÝ, *Pomníky a zapomnětky*, Praha – Litomyšl 1996, s. 17–126.

4 Josef HRDLIČKA, *Víra a moc. Politika, komunikace a protireformace v předmoderním městě (Jindřichův Hradec 1590–1630)*, České Budějovice 2013.

5 Srov. Josef KADERÁBEK, *Protireformace Slaného v letech 1610–1635 a její dopad na sociální vazby radních*, *Historická demografie* 33, 2009, s. 9–44, zde s. 9–14; Zdeněk VYBÍRAL, *Dějiny stavovství v pohledu poválečného marxismu a následný „velký obrát“*, in: Bohumil Jiroušek a kol., *Proměny diskursu české marxistické historiografie*, České Budějovice 2008, s. 427–446, zde s. 429–430.

6 Eliška ČÁŇOVÁ, *Vývoj pražské arcidiecéze v době násilné rekatolizace Čech (1620–1671)*, *Sborník archivních prací* 35, 1958, s. 486–667. Pro zkoumanou oblast táž, *Rekatolizace ve Středočeském kraji*, *Středočeský sborník historický* 11, 1976, s. 65–85.

7 Tomáš Václav BÍLEK, *Tovaryšstvo Ježíšovo a působení jeho vůbec a v zemích království Českého zvláště*, Praha 1896; Ivana ČORNEJOVÁ, *Tovaryšstvo Ježíšovo. Ježuité v Čechách*, Praha 1995; táž (ed.), *Úloha církevních rádu při pobělohorské rekatolizaci*, Praha 2003; táž – Hedvika KUCHAROVÁ – Kateřina VALENTOVÁ (edd.), *Locus pietatis et vitae*, Praha 2008; Thomas WINKELBAUER, *Konfese a konverze. Šlechtické proměny vyznání v českých a rakouských zemích od sklonku 16. do poloviny 17. století*, *Český časopis historický* 98, 2000, s. 476–540; Michaela NEUDERTOVÁ, *Jiří Popel z Lobkovic a prostředky rekatolizace na sklonku 16. století (Příspěvek k dějinám rekatolizace severozápadních Čech)*, *Ústecký sborník historický* 2000, s. 132–144; Jiří MIKULEC, *31. 7. 1627. Rekatolizace šlechty v Čechách. Či je země, toho je i náboženství*, Praha 2005.

dobu určující.⁸ První ucelené práce o pobělohorské konfesijní proměně měst pocházely z první poloviny 20. století, přičemž v první zachytil Václav Líva poměry panující na Starém Městě pražském, ve druhé se Vladimír Burian zaměřil na situaci v Brně.⁹ V průběhu dalších let se sice objevovaly studie o náboženském vývoji v jednotlivých městech, ať královských či vrchnostenských, vždy však šlo o pouhé popisy, které ve své většině nepřekročily rámec dvacátých let.¹⁰ Obnovení zájmu o studium náboženského života v raně novověkých městech s sebou přinesla až poslední léta, v nichž vznikly tři práce, jež bylo možné označit za stěžejní pro daný výzkum. V monografii o Uherském Brodě se Petr Zemek zabýval střetem jednoty bratrské a utrakvistů,¹¹ který v pozdější době nahradila cílená rekatolizace města.¹² Olga Fejtová se ve své práci, jíž předcházela řada přípravných studií, věnovala situaci na Novém Městě pražském.¹³ Josef Hrdlička ve své habilitační práci dovršil svůj výzkum konfesijních proměn v Jindřichově Hradci, kde se zaměřil na otázky

-
- 8 Josef HRDLIČKA, *Politika, komunikace a protireformace v předmoderním městě: Jindřichův Hradec 1590–1630. Těze habilitační práce*, in: Václav Bůžek (ed.), *Šlechta raného novověku pohledem českých, francouzských a španělských historiků*, České Budějovice 2009 (= Opera historica 13), s. 399–426, zde s. 400–401.
- 9 Václav LÍVA, *Studie o Praze pobělohorské II. Rekatolisace*, Sborník příspěvků k dějinám hlavního města Prahy 7, 1933, s. 1–71; Vladimír BURIAN, *Vývoj náboženských poměrů v Brně 1570–1618*, Brno 1948.
- 10 Bohumír ROEDL, *Huertova mise v Lounech*, in: Jindřich Francek (ed.), *Rekatolizace v českých zemích*, Pardubice 1995, s. 111–117; Václav STARÝ, *Rekatolizace Prachatic v letech 1622–1626*, in: tamtéž, s. 125–130; Martin ŠTINDL, *Patrimoniální péče o duchovní tvář poddanského města (Velké Meziříčí 1592–1676)*, in: Marie Macková (ed.), *Poddanská města v systému patrimoniální správy*, Ústí nad Orlicí 1996, s. 163–172; Jan KILIÁN, *Mělnická rekatolizace a náboženská emigrace*, in: týž (ed.), *Věnná města za třicetileté války a jejich poválečná obnova*, Mělník 2004, s. 71–96; Petr KOPIČKA, *Rebelie aneb pozdvížení v Roudnici nad Labem 1619–1620*, Porta Bohemica 4, 2007, s. 9–53.
- 11 K vymezení utrakvismu srov. Zdeněk V. DAVID, *Celistvost církve pod obojí a otázka novoutrakvismu*, Český časopis historický 101, 2003, s. 882–910, zde s. 889–890.
- 12 Petr ZEMEK, *Reformace, protireformace a rozvinutí protireformačního katolictví v Uherském Brodě – křesťanská víra v proměnách času*, Uherský Brod 2006.
- 13 Olga FEJTOVÁ–Jiří PEŠEK, *Recepce díla Martina Luthera v pražských a lounských měšťanských knihovnách doby předbělohorské*, Documenta Pragensia 15, 1997, s. 83–123; O. FEJTOVÁ, *Několik poznámek k ekonomickým důsledkům pobělohorské emigrace na Novém Městě pražském*, in: Michaela Hrubá (ed.), *Víra nebo vlast? Exil v českých dějinách raného novověku*, Ústí nad Labem 2001, s. 273–281; táž, *Odráz rekatolizačního procesu ve skladbě náboženské a moralistní literatury v knihovnách novoměstských měšťanských elit v době pobělohorské*, Documenta Pragensia 20, 2002, s. 101–113; táž, *Rekatolizace v městech pražských v době pobělohorské – úspěch, nebo fiasko? Příspěvek k důsledkům pobělohorské rekatolizace na Novém Městě pražském*, in: Olga Fejtová – Václav Ledvinka – Jiří Pešek – Vít Vlnas (edd.), *Barokní Praha – Barokní Čechie 1620–1740*, Praha 2004, s. 457–471; táž, *Rekatolizace v městech pražských v době pobělohorské. Nové Město pražské v kontextu procesu katolické konfesionalizace*, Praha 2011 (= disertační práce). V textu se dále pracuje s její

související s konfliktem katolické vrchnostenské správy a nekatolického městského živlu.¹⁴

I přes nespornou kvalitu všech tří výše představených prací se domnívám, že bez vzniku dalších lokálních případových studií nebude možné dále interpretovat dopad různých církevních, „státních“, vrchnostenských opatření, která měla vést obyvatele pobělohorských měst ke změně jejich náboženského cítění.¹⁵ Prozatím se jen velmi málo zjistilo o tom, jak v dlouhodobém horizontu měšťané taková opatření vnímali a jak jim byla sdělována. Co skutečně věděli o své původní konfesi i nové katolické víře? Jaké motivy je vedly ke konverzím? Měli k dispozici rezistenční techniky, kterými se více či méně úspěšně snažili změně svého vyznání bránit? Dopad protireformace přitom nebylo možné oddělit od sociálních poměrů ve městech, neboť jejich praktickými vykonavateli měly být často městské rady jako nejvyšší instituce městské samosprávy, jejichž členové s ostatními měšťany udržovali velmi četné neformální vztahy.¹⁶

Bez důkladných analýz, které by se zaměřily na výše představené otázky a poznání situace ve městech přísným pohledem zdola, na překročení časového horizontu třicátých let 17. století a na proměnu hodnotového systému měšťanů v delším časovém úseku, nebude možné v bádání dále pokročit ani přistoupit k žádoucí komparaci. O takovou analýzu jsem se pokusil v této knize, která se věnuje královskému a posléze vrchnostenskému městu Slaný, kdy jsem celou knihu pojal jako mikrohistorickou případovou studii.¹⁷

knížní podobou, která vyšla pod názvem „*Já pevně věřím a vyznávám.*“ *Rekatolizace na Novém Městě pražském*, Praha 2013.

- 14 Josef HRDLIČKA, *Die (Re-)Katholisierung lokaler Amtsträger in Böhmen: Konfession oder Disziplin?*, in: Rudolf Leeb – Sabine Claudin Pils – Thomas Winkelbauer (edd.), *Staatsmacht und Seelenheil. Gegenreformation und Geheimprotestantismus in der Habsburgermonarchie*, München 2007, s. 357–366; týž, *Konflikt jindřichovradeckých měšťanů s Vilémem Slavatou v pamětech Jiríka ze Kře*, Jihočeský sborník historický 69–70, 2000–2001, s. 188–208; týž, *Selbstverwaltung unter adeliger Herrschaft: Die Stadt Jindřichův Hradec (Neuhaus) nach der Revolte gegen Wilhelm Slavata (1620–1626)*, in: Stefan Haas – Mark Hengerer (edd.), *Im Schatten der Macht. Kommunikationskulturen in Politik und Verwaltung 1600–1950*, Frankfurt – New York 2008, s. 51–74; týž, *Slavatova obrana jezuitského řádu a jeho představy o konfesijním uspořádání Čech z počátku dvacátých let 17. století*, *Folia Historica Bohemica* 23, 2008, s. 225–248; týž, *Víra*.
- 15 Srov. týž, *Víra*, s. 615–629.
- 16 Srov. Josef KADEŘÁBEK, *Proměny slánských měšťanských elit v době protireformace (1610–1635)*, České Budějovice 2012 (= rigorózní práce).
- 17 Josef GRULICH, *Zkoumání „malíčkovství“*. *Okolnosti vzniku mikrohistorie*, *Český časopis historický* 99, 2001, s. 519–547; Giovanni LEVI, *On Microhistory*, in: Peter Burke (ed.), *New perspectives on historical writing*, Pennsylvania 2001, s. 97–119. Na potřebu mikrohistoricky pojatých dějin protireformace v městském prostředí upozornil zejména J. HRDLIČKA, *Víra*, s. 42–44. Mé

Ta by přitom nevznikla bez rady a pomoci mnoha lidí. Protože kniha vychází z původního rukopisu mé disertační práce, je zapotřebí poděkovat nejprve jejímu vedoucímu školiteli, prof. PhDr. Václavu Bůžkovi, CSc., a jejím oponentům, prof. PhDr. Lence Bobkové, DrSc., a prof. Eduardu Maurovi, CSc. Dále bych chtěl poděkovat svým bývalým kolegům z Historického ústavu Filosofické fakulty Jihočeské univerzity: doc. PhDr. Josefu Grulichovi, Ph.D., doc. Miroslavu Novotnému, CSc., a doc. PhDr. Josefu Hrdličkovi, Ph.D., s nimiž jsem práci často konzultoval. Radou mi byli nápomocni i prof. Jaroslav Miller, MA Ph.D., prof. PhDr. Jiří Mikulec, CSc., a prof. Dr. Anton Schindling. Dík patří také PhDr. Marku Ďurčanskému, Ph.D., který se velmi zasadil o vznik této monografie.

Nesmírnou podporou mi při psaní této knihy byli moji nejbližší přátelé. Svůj podíl na jejím vzniku tak mají Mgr. Kateřina Cílová, slečna Anna Čedíková, Ing. Jiří Kostelecký, pan Martin Babický, pan Jiří Pospíšil, pan Stanislav Beznoska a Mgr. Vítek Koula. Zvláštní poděkování pak patří slečně Denise Čermákové, která pro mě měla vždy milý úsměv a výbornou kávu. Dík z největších pak patří mým rodičům a prarodičům. Svým rodičům a panu doc. Josefu Blümlovi, který mi byl po celou dobu mých studií opravdovým učitelem, bych chtěl tuto knihu věnovat.

knize předcházela řada případových studií, které se zaměřovaly na dílčí problémy martinické protireformace (protireformační koncept Jaroslava Bořity z Martinic, elity, vnímání exulantů atd.). V dalším textu na ně bude průběžně odkazováno, přičemž v textu se objevují i některé jejich pasáže.

Metodologický nástin a využití prameny

Většinou jsem se snažil situaci ve městě nahlížet historickoantropologickou optikou.¹⁸ Pro zachycení dlouhodobých trendů, jimiž bylo například budování sociálních sítí vztahů, jsem využil i některé metody historické demografie a sociálních dějin.¹⁹ V mém pojetí se stal střet nekatolického a katolického okruhu v první řadě konfliktem dvou hodnotových systémů, které sestávaly z rozličných souborů významů.²⁰ V lokálních podmínkách města Slaný a smečenského panství, na něž se výzkum zaměřil, vystupovali jako jejich nositelé slánští měšťané, Martinicové a jejich úředníci. Oba hodnotové systémy zásadním způsobem určovaly kolektivní identitu obou sociálních celků a v ní obsaženou konfesijní identifikaci. Zároveň individuální prožívání a vnímání těchto kolektivních hodnot vytvářelo jedinečnou sebeidentifikaci jejich jednotlivých členů.²¹ V tomto

-
- 18 Obecně k problematice historické antropologie a roli individua v dějinách Aloys WINTERLING (edd.), *Historische Anthropologie. Basistexte*, München 2006; Richard van DÜLMEN, *Historická antropologie. Vývoj, problémy, úkoly*, Praha 2002; Martin NODL – Daniela TINKOVÁ (edd.), *Antropologické přístupy v historickém bádání*, Praha 2007; Martin NODL, *Dějepisectví mezi vědou a politikou. Úvahy o historiografii 19. a 20. století*, Brno 2007, s. 203–218. K historickoantropologickému pohledu na konfesionalitu srov. Jan HORSKÝ, *Dějepisectví mezi vědou a vyprávěním. Úvahy o povaze, postupech a mezích historické vědy*, Praha 2009, s. 139–142, 154–157, 173–179.
- 19 K tomu srov. Josef GRULICH, *Populační vývoj a životní cyklus venkovského obyvatelstva na jihu Čech v 16. až 18. století*, České Budějovice 2008, s. 56–72; Miloš HAVELKA, *Ideje – dějiny – společnost. Studie k historické sociologii vědění*, Brno 2010, zejména s. 136–150.
- 20 V české historiografii představila podobný přístup práce Václava BŮŽKA a kol., *Společnost v českých zemích raného novověku. Struktury, identity, konflikty*, Praha 2010, zejména s. 457–458.
- 21 K tomu srov. práci Frauke VOLKLAND, *Konfession und Selbstverständnis. Reformierte Rituale in der gemischtkonfessionelles Kleinstadt Bischofszell im 17. Jahrhundert*, Göttingen 2005, zejména s. 55–97, 139–175, kde podrobnou analýzou rituálního jednání a konverzí v městečku Bischofszell nabourala tradiční představy o přesně definované „konfesijní identitě“ raně novověkého člověka. Na základě jejich závěrů a s přihlédnutím k pracem Ludi Klusákové jsem se nadále přidržel označení konfesijní indentifikace/sebeidentifikace, jehož podrobnější rozbor jsem provedl dále v textu. Srov. Luda KLUSÁKOVÁ – Markéta KRÍŽOVÁ – Karel

pojetí jsem vnímal konfesijní vývoj ve Slaném a na statcích Martiniců jako konflikt dvou sociálních okruhů, který pramenil z rozdílné konfesijní sebeidentifikace jejich zástupců a jí nadřazené kolektivní identity. Rozhodl jsem se proto popsat královské město Slaný a smečenskou vrchnostenskou správu Jaroslava Bořity z Martinic jako dva sociální systémy, které se určitým způsobem reflektovaly (themmatize themselves) a vytvářely si tak vlastní identitu (Systemidentität).²² Tato identita se zakládala na sdílení a prezentaci společných hodnot a postojů²³ a provázanosti jednotlivých členů systému vzájemnými formálními a neformálními vazbami.²⁴ Oba okruhy představovaly i oddělené mocenské systémy.²⁵

Bylo by však nesprávné pojímat oba sociální světy jako homogenní celky. I v jejich rámci docházelo k dílčím sociálním či mocenským

KUBIŠ – Miloš ŘEZNÍK – Daniela TINKOVÁ, „My“ a „oni“ – náčrt teoretické reflexe problematiky, in: Luďa Klusáková a kol., *Obraz druhého v historické perspektivě II. Identity a stereotypy při formování moderní společnosti*, Praha 2003 (= Acta Universitatis Carolinae, Philosophica et Historica 5, Studia Historica 52), s. 11–28.

- 22 Niklas LUHMANN, *The Differentiation of Society*, New York 1982, s. 327–329; André KIESERLING, *Kommunikation unter Anwesenden. Studie über Interaktionsysteme*, Frankfurt am Main 1999, s. 258.
- 23 K tomu srov. Peter MARSH, *Identity: An Ethogenic Perspective*, in: Richard C. Trexler (ed.), *Persons in Groups. Social Behavior as Identity Formation in Medieval and Renaissance Europe*, Binghamton – New York 1985, s. 17–30, zejména s. 21. P. Marsh ukázal, že „personal identity can be seen as deriving not so much from the occupation of institutional or social roles as from the manner in which such roles are expressed through an individual's performances and from the manner in which he develops his moral career“. K prezentaci identity prostřednictvím symbolického jednání srov. Sydel SILVERMAN, *At the Intersection of Anthropology and History: Territorial Festivity in Sienna*, in: tamtéž, s. 31–37.
- 24 N. LUHMANN, *The Differentiation*, s. 237. Vedle různých forem pokrevní a nepokrevní příbuznosti lze hovořit o „dobrém přátelství“, na které ve své studii upozornil Václav BŮŽEK, „Páni a přátelé“ v myšlení a každodenním životě české a moravské šlechty na prahu novověku, *Český časopis historický* 2002, s. 229–264. Různé formy vztahu patron-klient, jak je uchočila Karin J. MacHARDY, *War, Religion and Court Patronage in Habsburg Austria. The Social and Cultural Dimensions of Political Interaction 1521–1622*, New York 2003. Ve vztahu k prostoru jde o „dobré sousedství“, na něž poukázal Jaroslav MILLER, *Uzavřená společnost a její nepřítel. Město středověké Evropy (1500–1700)*, Praha 2006, s. 76–79. Dále vztahy založené na principu makléřství (brokerage), které popsala Sharon KETTERING, *Patrons, Brokers, and Clients in Seventeenth-Century France*, New York – Oxford 1986, zejména s. 40–67. Ve vztahu měšťanů a úřednictva srov. Stefan BRAKENSIEK, *Staatliche Amtsträger und städtische Bürger*, in: Peter Lundgreen (edd.), *Bürgertum – Bürgerlichkeit – Bürgerliche Gesellschaft. Eine Bilanz des Bielefelder Sonderforschungsbereichs zur Sozialgeschichte des neuzeitlichen Bürgertums*, Göttingen 2000, s. 136–170, zde s. 158–162; též, *Communication between Authorities and Subject in Bohemia, Hungary and the Holy Roman Empire, 1650–1800, The Three Case Studies*, in: Wim Blockmans – André Holenstein – Jon Mathieu (edd.), *Empowering Interactions. Political Cultures and the Emergence of the State in Europe 1300–1900*, Aldershot 2009, s. 149–162.
- 25 Arno STROHMEYER, *Theorie der Interaktion. Der europäische Gleichgewicht der Kräfte in der frühen Neuzeit*, Wien – Köln – Weimar 1994, zejména s. 213–217.

konfliktům, které byly způsobeny odlišným vnímáním sdílených hodnot a odrážely se především v rovině osobní konfesijní sebeidentifikace.²⁶ Mezi jednotlivci probíhala živá komunikace, která se mezi oběma systémy lišila svou formou a použitím jazyka (binare Codierung von Sprache),²⁷ v němž hrál klíčovou úlohu pohled na druhý systém (thematize others).²⁸ V případě rodu pánů z Martinic a slánské městské obce představovala nejdůležitější identifikační prvek konfesijní příslušnost. Společný byl městské obci a Jaroslavu Bořitovi z Martinic s okruhem jeho úředníků i služebnictva prostor, který musely obě společnosti sdílet.²⁹ V tomto prostoru docházelo mezi oběma celky ke komunikaci, která v sobě měla silný konfliktní potenciál (Konfliktpotenzial).³⁰ V obecné rovině šlo o odlišný výklad a vnímání stejných skutečností.³¹

V předbělohorské době docházelo k četným kontaktům mezi oběma sociálními okruhy. Po porážce stavovského povstání v roce 1620, jež se slánská měšťana aktivně účastnili, ztratilo město svá královská privilegia a v průběhu dalších tří let připadlo Jaroslavu Bořitovi z Martinic. Došlo ke splynutí obou sociálních systémů, přičemž se martinický okruh nadřadil slánské měšťanské společnosti. Jaroslav Bořita z Martinic okamžitě započal s prosazováním katolické víry a jejích hodnot vůči nově začleněným slánským měšťanům. Vzniklo tím podhoubí, na kterém se začaly rozvíjet nové formy komunikace.³² Měšťané a martiníci úředníci navazo-

26 „It cannot be assumed that every group is permeated by solidarity; communities have to be constructed and reconstructed. It cannot be assumed that a community is homogeneous in attitudes or free from conflicts“; Peter BURKE, *History and Social Theory*, Cambridge – Malden 2005, s. 56–60, zde s. 60.

27 A. KIESERLING, *Kommunikation*, s. 266. Zajímavý je i postřeh Janet E. Halleyové, která ukázala, že užívání určitého jazyka představuje ochotu se identifikovat se společností a pomáhá ochraňovat stávající identitu či vytvářet novou. K tomu srov. Janet E. HALLEY, *Identity and Censored Language. The Case of the Familists*, in: R. C. Trexler (ed.), *Persons*, s. 221–230, zde s. 222, 227.

28 N. LUHMANN, *The Differentiation*, s. 259, 329.

29 Ke vztahu prostoru a konfliktu Marian FÜSSEL – Stefanie RÜTHER, *Einleitung*, in: Christoph Dartmann – Marian Füssel – Stefanie Rüter (edd.), *Raum und Konflikt. Zur symbolischen Konstituierung gesellschaftlicher Ordnung in Mittelalter und Früher Neuzeit*, Münster 2004, s. 9–18, zejména s. 11–14.

30 A. KIESERLING, *Kommunikation*, s. 258.

31 K tomu Jean-Claude SCHMITT, *Welche Geschichte der Werte?*, in: Barbara Stollberg-Rilinger – Thomas Weller (edd.), *Wertekonflikte – Deutungskonflikte. Internationales Kolloquium des Sonderforschungsbereichs 496 an der Westfälischen Wilhelms-Universität Münster*, 19.–20. Mai 2005, Münster 2007, s. 21–36; Carl A. HOFFMANN, *Konfessionell motivierte und gewandelte Konflikte in der zweiten Hälfte des 16. Jahrhunderts – Versuch eines mentalitätsgeschichtlichen Ansatzes am Beispiel der bikonfessionellen Reichsstadt Augsburg*, in: Peer Frieß – Rolf Kießling (edd.), *Konfessionalisierung und Region*, Konstanz 1999, s. 99–120, zejména s. 104–107.

32 K různým formám komunikace srov. Maximilian LANZINNER – Arno STROHMEYER (edd.), *Der Reichstag 1486–1613. Kommunikation – Wahrnehmung – Öffentlichkeiten*, Göttingen

vali nové sociální sítě formálních a neformálních vztahů. Docházelo mezi nimi ke konfliktům.³³ Na následujících stránkách jsem chtěl prokázat, jakým způsobem Jaroslav Bořita z Martinic sděloval katolickou víru jako důležitý významový systém svým novým poddaným a jakým způsobem se snažil narušit jejich stávající systém hodnot a významů.

Tento proces se neobešel bez využití rozličných způsobů interakce. Do popředí mého zájmu se proto dostaly otázky komunikace včetně jejich symbolických forem či vrchnostenské snahy o vizualizaci katolické víry. V této rovině jsem vycházel z předpokladů Niklase Luhmanna, který ukázal, že umělecky zpracovaný předmět představoval způsob komunikace mezi jeho zadavatelem a divákem.³⁴ Předměty uměleckého charakteru mohly vzniknout jen v místě, kde daný komunikační rámec dovolil divákovi pochopit jejich obsah. V komunikačním procesu hrály umělecké předměty dvojí roli. V první řadě to bylo tím, co skutečně představovaly (actuality). Na druhé straně se nabízelo široké pole toho, co mohli diváci z konkrétního uměleckého díla odvodit (potentiality).³⁵ Zvláštní místo vyhradil Luhmann uměleckým dílům, která nesla náboženské sdělení. Důraz kladl na to, že se v očích diváka nacházela na pomezí mezi skutečností a fikcí.³⁶ Inspirativní byl i přístup Jense Baumgartena, který prokázal, že umění v potridentinské době získalo nový náboj. Jeho hlavním úkolem se stala propagace katolické věrouky a disciplinace diváka.³⁷ V českém prostředí podobné úvahy rozvinul Ondřej Jakubec, který již v úvodu své disertační práce prohlásil, že „tvůrčí čin a umělecké dílo samy

2006. Za velmi inspirativní považují studii Christine Pflügerové o fyzické přítomnosti jako formě souhlasné či nesouhlasné komunikace. Srov. Christine PFLÜGER, *Die Kommunikation von Herrschaftsansprüchen durch Präsenz. Zu Aufgaben und Funktionen königlicher Kommissare in der politischen Kommunikation im Reich zwischen 1552 und 1558*, in: tamtéž, s. 195–220.

33 K neformálním vazbám v lokálních podmínkách srov. James LEE, *Political Intermediaries, Political Engagement and Politics of Everyday Life in Urban Tudor England*, in: Rudolf Schlögl (ed.), *Urban Elections and Decision-Making in Early Modern Europe 1500–1800*, Newcastle upon Tyne 2009, s. 179–195.

34 Niklas LUHMANN, *Art as a Social System*, Stanford 2000, s. 22. Na zásadní vliv stavebníků a zadavatelů na podobu uměleckého díla upozornili Petr FIDLER, *Über den Urheber eines Architekturerwerks*, in: Václav Bůžek – Pavel Král (edd.), *Společnost v zemích habsburské monarchie a její obraz v pramenech (1526–1740)*, České Budějovice 2006 (= *Opera historica* 11), s. 167–174; Milada VILÍMKOVÁ, *Význam osobnosti stavebníka pro interpretaci barokní architektury*, *Umění* 29, 1981, s. 540–542.

35 N. LUHMANN, *Art*, s. 22–24, s. 146.

36 „Religious communication is concerned with what is essentially imperceptible and it's marked by this concern.“; tamtéž s. 142.

37 Jens BAUMGARTEN, *Konfession, Bild und Macht. Visualisierung als katholisches Herrschafts- und Disziplinierungskonzept in Rom und im habsburgischen Schlesien (1560–1740)*, Hamburg – München 2004.

o sobě nevyprávějí téměř o ničem. [Umělecká díla byla vytvářena] do specifického prostředí, v určitém okamžiku a se zvláštní funkcí“.³⁸

Stranou nezůstaly ani rozdíly mezi metodami používanými Jaroslavem Bořitou z Martinic a jeho nástupci Maxmiliánem Valentinem a Bernardem Ignácem z Martinic.³⁹ Dále jsem chtěl ukázat, jak se slánští měšťané stavěli ke své nové katolické konfesijní sebeidentifikaci. Zda se snažili vyvíjet rezistentní techniky, kterými se pokoušeli své inkorporaci čelit a udržet si svůj stávající soubor hodnot, či zda nové podněty přijímali. Dalším bodem by měl být rozbor toho, jak proces přijímání nové víry působil na sociální vazby slánských měšťanů. V této souvislosti byla položena otázka, zda se vyvinuly nové typy neformálních vztahů a kdo se na nich podílel.⁴⁰

Na druhé straně jsem se pokusil zachytit reakci měšťanů na snahu o proměnu jejich myšlenkového světa.⁴¹ Bránili se nejprve takovému postupu? Jakým způsobem se pokoušeli zachovat si svůj původní pohled na svět? Jak

38 Ondřej JAKUBEC, *Kulturní prostředí a mecenát olomouckých biskupů potridentské doby*, Olomouc 2003, s. 9.

39 Přínosná je v tomto ohledu studie Klause NEITMANN, *Die Publikation von Staatsverträgen und Landesordnungen in Deutschordensland Preußen*, in: Heinz-Dietrich Heimann – Ivan Hlaváček (edd.), *Kommunikationpraxis und Korrespondenzwesen in Mittelalter und in der Renaissance*, Paderborn – München – Wien – Zürich 1998, s. 113–126.

40 Dílčí pohled autor představil ve studii J. KADEŘÁBEK, *Protireformace*, s. 9–44. K navazování neformálních vazeb Kerstin SEIDEL, *Freunde und Verwandte. Soziale Beziehungen in einer spätmittelalterlichen Stadt*, Frankfurt am Main – New York 2009, zejména s. 277–309. Velmi podrobně se slánským měšťanům a místní správě věnovala ve své diplomové práci Romana KMOCHOVÁ, „*J přišli k nám tito soldáti“ Město Slaný za třicetileté války optikou pramenů městské kanceláře*, Praha 2015 (= diplomová práce). Její velmi zajímavá práce je faktograficky cenná – podařilo se jí upřesnit množství omylů předchozích badatelů, včetně nepřesností mých. Pracovala navíc s dosud nezpřístupněným aktovým materiálem. Na stranu druhou však autorka mnohdy opakuje tvrzení starší literatury a její závěry mlčky přechází. Svá tvrzení pak místy doplňuje o polemiky s mými interpretacemi, k nimž využívá názory oponentních posudků mých kvalifikačních prací. S přihlédnutím k přání redakce i obou recenzentů jsem se rozhodl vzdát se širší polemiky s prací Romany Kmochové. Následujícími dvěma příklady, které v rámci její práce nejsou ojedinělé, bych však rád ukázal, že její spor je veden na základě ne vždy dostatečných dokladů (citelně patrné je např. nevyužití Miltnerovy sbírky) se zřejmým cílem mou práci devalvovat. V poznámce č. 1244 na s. 248 své diplomové práce např. Kmochová tvrdí, že jsem si nepovšiml úmrtí kněze Jana Cerva a špatně jsem tak interpretoval celý sled událostí. Daná informace je však obsažena na stranách 90, 173 a 186 původního rukopisu mé disertace *Nerovný boj o víru? Město Slaný a Martinicové v letech 1602–1665*, České Budějovice 2013 (= disertační práce), uvedené strany. V poznámce č. 427 na s. 93 pak hovoří o chybách v mé diplomové práci na s. 103–112, přičemž moje práce *Víra v síti vztahů*, České Budějovice 2008 má pouze 92 stran. Takto je, bohužel, možno pokračovat ad infinitum.

41 Myšlenkovým světem rozumím soubor nejvýznamnějších diskurzivních praktik a kategorií, které spoluvytvářely základ každodenního myšlení a uvažování jednotlivce (popř. společnosti), a především jeho osobní vztahování se k těmto praktikám a kategoriím. Srov. J. HORSKÝ, *Dějepisectví*, s. 178–179.

v konečné fázi došlo k proměně jejich konfesijní identifikace a kolektivní identity? Nejširším polem, které autorovi umožnilo ukázat postupnou proměnu hodnot slánských měšťanů, se stal jejich přístup k pobělohorským exulantům. Oba systémy přitom nebyly přísně heterogenní, ba ani odtržené od vnějšího světa. Další snahou této práce tedy bylo naznačit, jakým způsobem probíhala vnitřní soupeření v obou systémech či snahy konkurenčních institucí o zásahy do slánské měšťanské společnosti. Do popředí vystupovaly celozemské a církevní úřady a jejich jednotliví představitelé, kteří spolu s pány z Martinic sdíleli stejnou konfesijní identifikaci.

Časově jsem zkoumané období vymezil rokem 1602, v němž vydal Jaroslav Bořita z Martinic první protireformační patenty pro své panství, a rokem 1665, v kterém dle mého úsudku Bernard Ignác z Martinic dovršil rekatolizaci Slaného.⁴² K zachycení výše zmiňovaných procesů mi posloužil bohatý archivní materiál. Jeho největší část byla uložena ve Státním okresním archivu Kladno. Nejdůležitější pramennou řadu představoval soubor radních manuálů z let 1600–1682. Odrazily se v ní myšlenkový svět slánských měšťanů i způsoby komunikace nejdůležitějšího samosprávného celku, městské rady,⁴³ ať šlo o popis jejího rituálního jednání při svém obnovování, či přijímání panovnických rozhodnutí. V letech vrchnostenské správy se na jejich stránky dostaly jinde nedochované přepisy martinických výnosů a nařízení se záznamy o způsobu jejich komunikace.⁴⁴ Obsah radních manuálů jsem doplnil o korespondenci, kterou městská rada vedla se sousedními městy, šlechtici a v pozdějších letech s martinickou vrchnostenskou kanceláří.⁴⁵ Dalším vodítkem se staly dvě sbírky patentů vydávaných Jaroslavem Bořitou z Martinic a jeho synem Bernardem Ignácem. Výjimečné byly obě knihy v tom, že radní písař neopomněl ke každému patentu poznamenat, kdo a jak jej do města doručil. Pozornost věnoval i tomu, jak byl patent vyhlášen. Všiml si dokonce

42 Antonín RYBIČKA, *Pan Jaroslav Bořita z Martinic a město jeho Muncifaj v letech 1600–1612*, in: *Zprávy o zasedání Královské české společnosti nauk v Praze 1882*, Praha 1883, s. 94–101.

43 Za komunikační akt považuji výměnu informací mezi dvěma a více stranami, která se děje prostřednictvím vzájemné interakce a je uskutečňována pomocí verbálních, nonverbálních, ikonografických, písemných a hmotných prostředků. Srov. Barbara STOLLBERG-RILLINGER, *Symbolische Kommunikation in der Vormoderne. Begriffe – Thesen – Forschungsperspektiven*, *Zeitschrift für historische Forschung* 31, 2004, s. 489–527, zde s. 492–496.

44 SOKA Kladno, Archiv města Slaný (dále AM), nezprac., kniha č. 55 manuál radní 1595–1604; kniha č. 56 manuál radní 1605–1613; kniha č. 57 manuál radní 1613–1624; kniha č. 58 manuál radní 1625–1638; kniha č. 59 manuál radní 1638–1661.

45 Tamtéž, kniha č. 62, kniha misivů 1607–1617; kniha č. 69, notulář listů 1610–1626; kniha č. 70, kniha misivů–posílací 1622–1636, kniha č. 71, kniha misivů 1635–1642; kniha č. 78, kniha misivů 1629–1638; František VACEK, *Rada Velvarská pánům Slánským v letech 1622–1631*, *Slánský obzor* 2, 1894, s. 22–28.

toho, v jakém jazyce patent zazněl a zda jej bylo nutné překládat. Stranou neopouštěval ani popis příležitostí, při kterých byl záznam do knih vepsán.⁴⁶ Pasáže týkající se přijímání nového systému významů vedle již zmíněných městských knih doplnily výpovědi trestněprávních pramenů a pamětních knih.⁴⁷ Stejně zdroje jsem použil i pro popis vztahu konfesijní a disciplinační roviny protireformačního snažení obou šlechticů. Okrajově se mi podařilo některé z pasáží doplnit písemnostmi z exulantských fondů drážďanského archivu či jednotlivinami dochovanými ve fondech a sbírkách Apelačního soudu či Staré manipulace.⁴⁸

Při rekonstrukci formálních a neformálních vazeb mi výrazně pomohla slánská matrika.⁴⁹ Šlo o jednu z prvních dochovaných utrakvistických matrik, která byla vedena ve Slaném od roku 1597, a to formou větných zápisů.⁵⁰ Na ni od roku 1623 navázala matrika katolická.⁵¹ Její záznamy jsem srovnával se zápisy v radních manuálech a knihami testamentů.⁵² Pohled městských pramenů šlo doplnit jen s obtížemi, protože archiv smetenských pánů podlehl v 19. století požáru. V plamenech patrně navždy zmizel i deník Jaroslava Bořity z Martinic, svědectví jistě vysoké vypovídací hodnoty.⁵³ Pracoval jsem jen s torzem pramenů.⁵⁴ Některé listy a patenty Jaroslava Bořity z Martinic se zachovaly díky „dlouhodobé výpůjčce“

46 SOkA Kladno, AM Slaný, kniha č. 3, kniha patentů 1622–1630; kniha č. 4, kniha patentů 1648–1651.

47 Tamtéž, kniha č. 1, pamětní kniha 1638–1685; kniha č. 2, pamětní kniha 1641–1652; kniha č. 88, kniha soudní 1611–1660; kniha č. 90, kniha soudní 1612–1676; kniha č. 96, kniha svědomí 1629–1656.

48 Sächsisches Hauptstaatsarchiv Dresden (dále SächsHStA), Geh. Archiv, Geh. Kriegsratkollegium.

49 SOA Praha, Sbírka matrik a průvodního listinného materiálu, Středočeský kraj, farní úřad Slaný, inv. č. 1, inv. č. 2. Matrice se již dostalo pozornosti ve studii Marie MAREŠOVÉ, *Předbělohorské matriky ze Středočeského kraje*, Středočeský sborník historiků 7, 1972, s. 91–108. Autorka se v ní soustředila spíše na diplomatický rozbor pramene.

50 Ludmila FIALOVÁ a kol., *Dějiny obyvatelstva českých zemí*, Praha 1996, s. 78–79.

51 Ačkoliv od roku 1614 existovala normovaná forma matričního zápisu, která měla obsahovat datum narození, křtu, jméno kněze, jméno dítěte a jméno i farnost rodičů a kmotrů, docházelo s přechodem protestantských far, a tedy i matrik, pod správu katolických duchovních ke značnému zjednodušení matričních zápisů. Ve Slaném se větný zápis udržel až do roku 1623. Blíže Eduard MAUR, *Vývoj matričního zápisu v Čechách*, Historická demografie 6, 1972, s. 42–43.

52 SOkA Kladno, AM Slaný, kniha č. 82, kniha kšaftů 1572–1682.

53 Naposledy se o nalezení šlechticova deníku pokusil Petr Maťa, který představil i možnosti využití takového typu pramene. Srov. Petr MAŤA, *Nejstarší české a moravské deníky. Kultura každodenního života v raném novověku a některé nové perspektivní prameny*, Folia Historica Bohemica 18, 1997, s. 99–120, k Martinicově deníku s. 103; týž, *Tagebücher*, in: Josef Pauser – Martin Scheutz – Thomas Winkelbauer (ed.), *Quellenkunde der Habsburgermonarchie (16.–18. Jahrhundert)*. Ein exemplarisches Handbuch, Wien – München 2004, s. 767–780.

54 SOA Praha, Velkostatek Smečno, inv. č. 97, 985, 1003, 1031, 1114,

clam-martinického archiváře Jana Bohuslava Miltnera, který měl na jejich základě vypracovat rodové dějiny svých zaměstnavatelů. Tato Miltnerova sbírka se stala dalším východiskem předkládaných úvah. Soubor šlechticovy korespondence, patentů, listů vydávaných slánskou městskou radou, osobních archivářových výpisků a jiných typů písemností byl rozčleněn do pěti kartonů, které se nedočkaly další inventarizace. I přes některé nesnáze spojené s jejich zpracováním byly prameny uloženy v Miltnerově sbírce nedocentitelným pomocníkem při psaní této práce.⁵⁵

Sám Jan Bohuslav Miltner stačil ještě před svou smrtí editovat neúplné paměti slánského měšťana Daniela Vepřka z let 1600–1635, které se v 18. století dostaly do smečenského archivu.⁵⁶ Edici doplnil o zápisky anonymního smečenského úředníka z let 1643–1645.⁵⁷ K vydání připravoval také paměti slánského měšťana Václava Kněžovského, nestačil však svůj počín dovést do konce.⁵⁸ Paměti po archivářově smrti vydal Jan Peters, který se nevyvaroval některých paleografických nepřesností a vynechávek.⁵⁹ Všechny tři vydané prameny jsem v této knize zohlednil. Ostatní editované dokumenty mi sloužily jako doplňující materiály k představené pramenné základně.⁶⁰ Nejvíce jsem vycházel z edic první a druhé stavovské apologie z roku 1618 a děl Pavla Skály ze Zhoře a Jana Amose Komenského, kde jsem se snažil zachytit hlavní prvky nekatolické konfesijní identifikace a jejich vnímání ve slánském měšťanském prostředí.⁶¹

55 SOKA Kladno, AM Slaný, Miltnerova sbírka, nezprac. Práce se sbírkou je velmi problematická. V průběhu studia jsem se několikrát setkal s tím, že se prameny „stěhovaly“ z kartonu do kartonu či jednoduše zcela zmizely. Uvádím proto pouze bližší popis pramene bez zařazení do kartonu.

56 Jan Bohuslav MILTNER (ed.), *Kalendář historický Daniele Vepřka, měšťanina slánského*, in: Výroční zpráva gymnasia v Hradci Králové 1883, s. 1–15.

57 Týž, *Zlomek pamětí slánských z r. 1643–1645 od hr. Martinického úředníka*, in: tamtéž, s. 15–19.

58 Srov. SOKA Kladno, AM Slaný, Miltnerova sbírka, nezprac., přepis pamětí Václava Kněžovského.

59 Jan PETERS, *Václav Kněžovský a jeho paměti*, Slánský obzor 6, 1898, s. 13–56. Edici jsem srovnával s originálem, který je uložený v Národní knihovně. Srov. Národní knihovna Praha, sign. 54A61, Paměti Václava Kněžovského. Chtěl bych na tomto místě poděkovat dr. Ďurčanskému za laskavé zapůjčení přepisu celého textu.

60 Kliment BOROVIČ (ed.), *Jednání a dopisy konsistoře katolické a utrakvistické I–II*, Praha 1868–1869; Antonín PODLAHA (ed.), *Dopisy reformační komise v Čechách z let 1627–1629*, Praha 1908; František TISCHER (ed.), *Dopisy konsistoře podobojí z let 1610–1619 I–III*, Praha 1917–1925; Soupis poddaných podle víry z roku 1651 a berní rula z roku 1654 se pro Slánský kraj nedochovaly. Srov. Václav ČERVENÝ – Jarmila ČERVENÁ (edd.), *Berní rula. Generální rejstřík ke všem svazkům (vydaným i dosud nevydaným) berní ruly z roku 1654 doplněný (tam, kde se nedochovaly) o soupis poddaných z roku 1651 I*, Praha 2003.

61 Václav ŠUBERT (ed.), *Apologie druhá stavův Království českého, tělo a krev Pána Ježíše Krista pod obojí způsobou přijímajících, která roku 1618 na ospravedlnění Čechův před Evropou od týchž pánův stavův v českém i německém jazyku tiskem vydaná, nyní opět poučeni*

Výčet pramenů základny by nebyl úplný bez zmínky o korespondenci, kterou smečenský šlechtic vedl s Vilémem Slavatou z Chlumu a Košumberka. V jeho případě se staly cenným podkladem k rekonstrukci hodnotového systému Jaroslava Bořity z Martinic také Slavatovy paměti.⁶² Stejným způsobem si šlechtic vyměňoval listy se Zdeňkem Vojtěchem Popelem z Lobkovic.⁶³ Korespondence obou šlechticů zůstala neúplná, protože velké množství ožehavých či kompromitujících listů si posílali zpět či je svěřovali plamenům.⁶⁴ Jediným dalším zachovaným pramenem z pera smečenského šlechtice byl český popis jeho defenestrace z roku 1618. Pramen se nedochoval v originále, takže jsem pracoval s jeho německým opisem.⁶⁵ Dobový obraz doplnila výpověď deníkových záznamů kardinála Arnošta Vojtěcha z Harrachu.⁶⁶

a oslavení milého národa našeho na světlo vychází, Praha 1862; Josef JANÁČEK (ed.), Pavel Skála ze Zhoře. Historie česká, Praha 1984; František Michálek BARTOŠ (ed.), Jan Amos Komenský. Historie o těžkých protivenstvích církve české, Praha 1912.

- 62 Josef JIREČEK, *Paměti nejvyššího kancléře království Českého Viléma hraběte Slavaty I–II.*, Praha 1866–1868; František TISCHER (ed.), *Dopisy Viléma hraběte Slavaty psané Jaroslavu Bořitovi z Martinic z let 1631 a 1632*, Sborník historický 1, 1883, s. 305–322; týž, *Dopisy Viléma hraběte Slavaty psané Jaroslavu Bořitovi z Martinic z léta 1632*, Sborník historický 2, 1884, s. 32–37, 92–97. Tischerovu edici jsem srovnával s originály korespondence obou šlechticů uložené v SOA Třeboň, oddělení Jindřichův Hradec, Rodinný archiv Slavatů, inv. č. 103, kniha č. 20 (1631–1648).
- 63 Lobkovicke sbírky Nelahozeves, Lobkovicové roudničtí – Rodinný archiv, B 214, korespondence Jaroslava Bořity z Martinic se Zdeňkem Vojtěchem Popelem z Lobkovic; Pavel MAREK (ed.), *Svědectví o ztrátě starého světa. Manželská korespondence Zdeňka Vojtěcha Popela z Lobkovic a Polyxeny Lobkovicové z Pernštejna*, České Budějovice 2005 (= Prameny k českým dějinám 16.–18. století, sv. B/1)
- 64 Srov. Lobkovicke sbírky Nelahozeves, Lobkovicové roudničtí – Rodinný archiv, B 214, fol. 63. „Všechny psaní kterýkoliv sem pro paměť, jiný na prach spálivše, zachoval, příležitostně odsílám, i budoucně kdykoliv slovy poručiti ráčíte, odeslati nepominu. Služebně děkuji jako i za posláni mi spátkem zase (dle žádosti mý) některých listů mých.“
- 65 Za jazykové český označil originál Miloslav Volf. Srov. Miloslav VOLF, *Jaroslav Bořita z Martinic po defenestraci*, Středočeský sborník historický 7, 1972, s. 76–90, zde s. 77. Popis defenestrace se dochoval ve dvou opisech uložených v knihovně Národního muzea v Praze. Pracoval jsem s rukopisem VIII A 18, který je přepisem původní německé verze (rkp. VI G 2) doplněným o další prameny. Srov. Knihovna Národního muzea, oddělení rukopisů a starých tisků, rkp. VI G 2 Beschreibung der böhm. Rebellion a. 1618; rkp. VIII A 18.
- 66 Katrin KELLER – Alessandro CATALANO (edd.), *Die Diarien und Tagzettel des Kardinals Ernst Adalbert von Harrach (1598–1667)* I–VII, Wien – Köln – Weimar 2010. Srov. též přípravné studie Alessandro CATALANO, *Die Tagebücher und Tagzettel des Kardinals Ernst Adalbert von Harrach*, in: J. Pauser – M. Scheutz – T. Winkelbauer (edd.), *Quellenkunde*, s. 781–789; týž, *Italský deník kardinála Arnošta Vojtěcha z Harrachu a bouřlivý rok 1638*, *Souvislosti* 13, 2002, s. 29–33; týž, *Kardinal Ernst Adalbert von Harrach (1598–1667) und sein Tagebuch. Ein Dissertationsprojekt*, *Frühneuzeit–Info* 12, 2001, s. 71–77; týž, *Italský deník Arnošta Vojtěcha z Harrachu (1598–1667)*, in: Vilém Herold – Jaroslav Pánek (ed.), *Baroko v Itálii – baroko v Čechách. Setkávání osobností, idejí a uměleckých forem*, Praha 2003, s. 333–353.

Od protireformace ke šlechtické konfesionalizaci. Dosavadní vývoj bádání o střetu katolické víry a reformace

Přistoupit k představeným pramenům a provést naznačenou analýzu by nebylo možné bez vyrovnání se s dosavadním pohledem na střet mezi katolickou vírou a reformací. Vyčerpávající shrnutí dosavadní literatury zabývající se příslušnými teoretickými koncepty, a to především konceptem konfesionalizace a rozbořem terminologie spojené s výzkumem konfesí v Čechách a na Moravě v raném novověku, podali ve svých pracích Anna Ohlidal, Josef Hrdlička a Olga Fejtová.⁶⁷ Jejich studie vznikaly v průběhu psaní této knihy a bylo by zbytečné opakovat jejich, mnohdy mnohem podrobnější, rozklady. Následující pasáže tak mohou být brány jako stručný, subjektivní přehled, který pomohl profilovat následující text knihy o potýkání mezi katolictvím a nekatolickými proudy. Na rozdíl od prací předchozích autorů je však v mém textu patrná inspirace převážně angloamerickou produkcí, jejíž zhodnocení je oproti mým předchůdcům detailnější.⁶⁸

Střet katolictví a nekatolických denominací se v historiografii dočkal mnoha pojmenování. Poprvé se pokusil celý problém tematicky uchopit Albert Elkan, když shrnul ve své studii dosavadní bádání o dané problematice a použil pro snahy katolické církve vyrovnat se s postupujícím protestantstvím souhrnný pojem *Gegenreformation* (protireformace).⁶⁹ Článek vyvolal bouřlivou reakci katolických autorů. Spor se částečně podařilo rozřešit ve čtyřicátých letech 20. století Hubertu Jedinovi.⁷⁰ S novým konceptem přišel koncem padesátých let Ernst Walter Zeeden,

67 Viz výše pozn. 13, 14.

68 Podrobnější soupisy literatury nalezne profesionální zájemce ve výše zmiňovaných studiích, pro laika mohou být další pasáže nepříliš záživné a může přejít k dalšímu textu.

69 Albert ELKAN, *Entstehung und Entwicklung des Begriffs „Gegenreformation“*, *Historische Zeitschrift* 112, 1914, s. 473–493.

70 Povaha diskuse a Jedinovy závěry jsou vysvětleny dále v textu.

jenž ukázal, že jednotlivé konfese vznikaly ve vzájemném soupeření. Konkurenční boj je nutil přesně formulovat vlastní věroučné otázky, rituály či vybudovat správní organizaci. Takto vytvořený soubor znaků je pak odlišoval od ostatních soupeřů. Pro daný jev použil termín *Entstehung der Konfessionen*, později *Konfessionsbildung* (utváření konfesí).⁷¹ Za okamžik, který byl klíčový pro zrození dané konfese, považoval Zeeden vznik textu (konfese, vyznání), který uchovával závaznou formu daného učení a vysvětloval je. Pokud náboženská skupina zápisemně vyznání postrádala, nešlo v pravém slova smyslu o konfesi.⁷²

Na počátku osmdesátých let 20. století vystoupili se svým pojetím náboženského vývoje v Evropě Wolfgang Reinhard a Heinz Schilling. Zatímco první věnoval svou studii katolíkům v Římě a Francii, druhý se zabýval střety mezi kalvinisty a luterány.⁷³ Svou tezi založili na již zmiňovaném konceptu utváření konfesí Ernsta Waltera Zeedena, ale nechali se inspirovat i pracemi sociologů Maxe Webera o sociologii náboženství,⁷⁴ Norberta Eliase o civilizačním procesu⁷⁵ a tezemi historika Gerharda Oestreicha o sociální disciplinaci.⁷⁶ Nejvíce si oba badatelé vypůjčili z Oestreichova modelu sociální disciplinace. Oestreich označoval tímto pojmem snahu panovníka, resp. předmoderního státu, o podmanění veškerých ostatních složek společnosti, které by mu mohly mocensky kon-

71 Ernst Walter ZEEEDEN, *Die Entstehung der Konfessionen. Grundlagen und Formen der Konfessionsbildung im Zeitalter der Glaubenskämpfe*, München – Wien 1965; týž, *Konfessionsbildung. Studien zur Reformation, Gegenreformation und katholischen Reform*, Klett – Cotta 1985.

72 Týž, *Die Entstehung*, s. 34–35. Na danou skutečnost upozornil i Anton SCHINDLING, *Utváření konfesí, konfessionalizace a multikonfessionalita jako základní problém evropských dějin v 16. a 17. století. Nová německá literatura k problematice*, Český časopis historický 106, 2008, s. 80–108, zde s. 89.

73 Heinz SCHILLING, *Konfessionskonflikt und Staatsbildung. Eine Fallstudie über das Verhältnis von religiösem und sozialem Wandel in der Frühneuzeit am Beispiel der Grafschaft Lippe*, Gütersloh 1981; Wolfgang REINHARD, *Konfession und Konfessionalisierung in Europa*, in: týž (edd.), *Bekenntnis und Geschichte. Die Confessio Augustana im historischen Zusammenhang*, München 1981, s. 165–189.

74 Max WEBER, *Sociologie náboženství*, Praha 1998; týž, *Metodologie, sociologie a politika*, Praha 2009. Zprostředkovaně též v knize Marka LOUŽKA, *Max Weber. Život a dílo weberovské interpretace*, Praha 2005, s. 171–197.

75 Norbert ELIAS, *O procesu civilizace. Sociogenetická a psychogenetická zkoumání. Proměny chování světských horních vrstev na Západě I–II*, Praha 2006–2007.

76 Gerhard OESTREICH, *Strukturprobleme des europäischen Absolutismus*, in: týž (ed.), *Geist und Gestalt des frühmodernen Staates*, Berlin 1969, s. 179–197. K sociální disciplinaci přehledně Winfried SCHULZE, *Gerhard Oestreichs Begriff „Sozialdisziplinierung in der Frühen Neuzeit“*, *Zeitschrift für historische Forschung* 14, 1987, s. 265–302. Nejnověji přestavil přehled disciplinačních teorií ve své práci Pavel MATLAS, *Shovívavá vrchnost a neukáznění poddaní? Hranice trestní disciplinace poddaného obyvatelstva na panství Hluboká nad Vltavou v 17.–18. století*, Praha 2011, s. 21–36.

kurovat. Tento proces podle německého historika zasáhl veškeré oblasti lidského života, ať už šlo o ekonomiku, správu či každodenní život. Jako o předstupni sociální disciplinace hovořil Oestreich o sociální regulaci, která spočívala v lokálním usměrňování společenských poměrů. Sociální regulace se prosazovala prostřednictvím normativních nařízení, která určovala obecná pravidla lidského chování v daném regionu.

Wolfgang Reinhard a Heinz Schilling tvrdili, že víra v raném novověku nebyla záležitostí oddělenou od společnosti a každodenního života, ale tvořila s nimi nedílnou jednotu. Předmoderní stát podle jejich koncepce využíval jednotlivých konfesí k upevnění své moci a sociální disciplinaci obyvatelstva. Pro tento společenský proces, který se dotkl veřejného i soukromého života v rané novověké Evropě a který napomohl vzniku moderního státu, začali ve svých pracích používat pojem *Konfessionalisierung* (konfesionalizace). Konfesionalizace na rozdíl od Zeedenaova utváření konfesí nesouvisela pouze s vlastním vznikem jednotlivých vyznání, ale zasáhla celou sféru lidského života a byla organizována tak, aby plánovaně změnila chování poddaných.⁷⁷ Celý proces navíc přinesl podle Wolfganga Reinharda modernímu státu tři výhody, a to posílení národní a teritoriální identity, kontrolu nad církví a jejím majetkem jako možným rivalem státní moci a úplnou disciplinaci i homogenizaci poddaných. Reinhard v tomto případě hovořil o konfesionalizaci jako první fázi disciplinace.⁷⁸

Oba badatelé se pak v rámci svého konceptu vydali každý poněkud odlišnou cestou. Heinz Schilling se vrátil k výzkumu tzv. druhé reformace. Přejít luteránských území ke kalvinismu nadále označoval jako *reformierte Konfessionalisierung* a stanovil periodizaci tohoto procesu do tří etap probíhajících v letech 1540–1570, 1570–1580 a 1580–1619.⁷⁹ Dále obrátil svou pozornost k říšskému prostředí, v němž rozpoznal čtyři časové fáze konfesionalizace. Od sklonku čtyřicátých do šedesátých let

77 „Konfessionalisierung“ meint einen gesellschaftlichen Fundamentalvorgang, der das öffentliche und private Leben in Europa tiefgreifend umpflügte, und zwar in meist gleichlaufender, bisweilen auch gegenläufiger Verzahnung mit der Herausbildung des frühmodernen Staates und mit der Formierung einer neuzeitlich disziplinierten Untertanengesellschaft, die anders als die mittelalterlichen Gesellschaft nicht personal und fragmentiert, sondern institutionell und flächenmäßig organisiert war.“; Heinz SCHILLING, *Die Konfessionalisierung im Reich. Religiöser und gesellschaftlicher Wandel in Deutschland zwischen 1555 und 1620*, Historische Zeitschrift 246, 1988, s. 1–45, zde s. 6.

78 Wolfgang REINHARD, *Zwang zur Konfessionalisierung? Prolegomena zu einer Theorie des konfessionellen Zeitalters*, Zeitschrift für historische Forschung 10, 1983, s. 257–277, zde s. 268.

79 Heinz SCHILLING, *Die „zweite Reformation“ als Kategorie der Geschichtswissenschaft*, in: týž (edd.), *Die reformierte Konfessionalisierung in Deutschland. Das Problem der „Zweiten Reformation“*, Gütersloh 1986, s. 387–438, periodizace se týká j. s. 401–408.

16. století hovořil o zahájení konfesionalizace, sedmdesátá léta 16. století označil za předstupeň konfesijních konfliktů. V období od osmdesátých let 16. století do dvacátých let 17. století spatřoval vrchol konfesionalizace. Poté se tento proces uzavřel událostmi třicetileté války. Po ní docházelo k vleklému oslabování církevních vazeb uvnitř státu, které vyvrcholilo sekularizací v 18. století.⁸⁰ Postupem času začala v jeho pojetí převažovat myšlenka užší provázanosti konfesionalizace se vznikem moderního státu. V jeho podání napomohla konfesionalizace vzniku disciplinovaných a na státní moci závislých poddaných. Ti byli tlakem celostátních institucí donuceni ke změně svých ekonomických návyků. Vše vedlo k přechodu na kapitalistický hospodářský systém, který ve všech ohledech proměnil tvář evropské společnosti. Konfesionalizace narušila tradiční sociální i hospodářské vazby, které byly typické pro „starou“ Evropu, a za přispění náboženských, politických, hospodářských a sociálních sil přetvořila tradiční zemědělské zřízení v moderní industriální společnost.⁸¹

Wolfgang Reinhard se soustředil na vznik jednotlivých konfesí. Nejprve přesvědčivě ukázal, že reformace a protireformace spolu sdílely velké množství shodných prvků, a proto by bylo nesprávné hovořit o nich jako o oddělených procesech.⁸² Dále vymezil sedm kroků, které jednotlivé církve používaly k prosazování své víry a upevnění své existence uvnitř i navenek. Šlo o vymezení jasných teoretických východisek své konfese, zejména vznik závazného vyznání víry (confessio, konfese). Následovalo vytvoření a prosazování nových norem, které z dané konfese čerpaly, a s ním související vznik vrstev těch, kteří o toto prosazování dbali (teologové, učitelé atd.). Proces pokračoval zavedením propagandy na jedné straně (knihtisk), na straně druhé přísné potírání textů, které nesouhlasily s oficiálním učením nebo byly přímo namířeny proti němu (cenzura). V neposlední řadě šlo o prosazování nových pořádků za pomoci vzdělávacího systému, přísnou disciplinaci následovníků, prohlubování rozdílností v rituálu, které měly sloužit k upevnování soudržnosti celé skupiny, a změny v používání jazyka.⁸³

Myšlenka konfesionalizace si velmi rychle našla cestu do teoretické výbavy německých historiků. Vedle již zmiňovaných sborníků

80 Týž, *Die Konfessionalisierung im Reich*, s. 13–30.

81 Týž, *Die Konfessionalisierung von Kirche, Staat und Gesellschaft – Profil, Leistung Defizite und Perspektiven eines geschichtswissenschaftlichen Paradigmas*, in: Wolfgang Reinhard – Heinz Schilling (edd.), *Die katholische Konfessionalisierung*, Münster 1995, s. 1–49, zde s. 4–5.

82 W. REINHARD, *Žwang*, s. 258.

83 Tamtéž, s. 263. Jednotlivé body jsou rozpracovány na s. 263–267.

o prosazování kalvínské konfese⁸⁴ a katolické konfesionalizaci⁸⁵ vznikl ještě další o konfesi luterské.⁸⁶ Z hlediska českých dějin byla velmi zajímavá snaha Winfrieda Eberharda o konceptualizaci husitské konfesionalizace.⁸⁷ Eberhard se zabíral náboženským vývojem v Čechách i v předchozích letech, vždy ale označoval utrakvismus jako *die böhmische Reformation* (českou reformaci).⁸⁸ S myšlenkou utrakvistické konfesionalizace přišel v roce 1998. Podle Eberharda k husitské konfesionalizaci docházelo od roku 1436 a ukončily ji zahraniční vlivy protestantských církví kolem roku 1520. Prosazování husitství státní mocí, které mělo sloužit k disciplinaci obyvatelstva, považoval německý badatel za českou zvláštnost, která se nikde jinde neopakovala.⁸⁹ Eberhard měl v mnoha ohledech pravdu – působila kališnická propaganda, vznikla vrstva utrakvistických kněží i učitelů, kališníci pronikli do školství (dokonce obsadili univerzitu). Eberhard ale blíže nepracoval s faktem, že utrakvismus neměl žádný dogmatický text,⁹⁰ který by bylo možné označit za vyznání (*confessio*).⁹¹

Přes prvotní nadšené přijetí nového konceptu velké množství badatelů nesouhlasilo s tím, jakým způsobem byla konfesionalizace vymezena, a své výhrady vyjádřilo ve studiích reagujících na Reinhardovy a Schillingovy práce. Kritika směřovala ke třem hlavním námitkám proti konfesionalizaci. Šlo o problematiku souběžnosti luterské, kalvínské a katolické konfesionalizace, opomenutí zvláštností jednotlivých konfesí v rovině teologie, zbožnosti i kultury a kritiku související s přílišným zdůrazňováním role státu a makrohistorickým přístupem.⁹²

84 H. SCHILLING, *Die reformierte Konfessionalisierung*.

85 W. REINHARD – H. SCHILLING (edd.), *Die katholische Konfessionalisierung*.

86 Hans-Christopher RUBLACK (edd.), *Die lutherische Konfessionalisierung in Deutschland*, Heidelberg 1992.

87 Winfried EBERHARD, *Zur reformatorischen Qualität und Konfessionalisierung des nachrevolutionären Hussitismus*, in: František Šmahel (edd.), *Häresin und vorzeitige Reformation in Spätmittelalter*, München 1998, s. 213–239.

88 Týž, *Entwicklungsphasen und Probleme der Gegenreformation und katholischen Erneuerung in Böhmen*, *Römische Quartalschrift für christliche Altertumskunde und Kirchengeschichte* 84, 1989, s. 235–237, zde s. 235.

89 Týž, *Zur reformatorischen Qualität*, s. 231–234.

90 O jeho nutnosti pro vznik konfese hovořili Ernst Walter Zeeden, Wolfgang Reinhard a Anton Schindling. Srov. poznámky č. 70 a č. 75.

91 Zatímco basilejská kompaktata neměla formu dogmatického vyznání víry, Česká konfese již tuto podmínku splňovala. V tomto případě se však jednalo o kompromisní politický dokument několika věroučně odlišných konfesí, který o utrakvismu jako takovém nic blíže nevyprávěl. K tomu blíže srov. Zdeněk V. DAVID, *Religious Tolerance in Utraquist Bohemia*, in: Petr Hlaváček a kol., *(In)tolerance v evropských dějinách*, Praha 2011, s. 101–115, zde s. 109–112.

92 Stefan EHRENPREIS – Ute LOTZ-HEUMANN, *Reformation und konfessionelles Zeitalter*, Darmstadt 2002, s. 66–71.

Nejvýraznějším zástupcem prvního okruhu kritiků se stal Anton Schindling. Ukázal, že každá ze tří hlavních konfesí se vyvíjela odlišným tempem a sledovala svými aktivitami jiné cíle. Ve svých pracích hovořil o „hranicích konfesionalizace“ (*Grenzen von Konfessionalisierung*). Tímto termínem chtěl upozornit na to, že jednotlivé konfese nepronikly do všech oblastí Svaté říše římské ve stejné míře a nezasáhly v daných oblastech ani veškeré složky společnosti. K jeho dalším důležitým postřehům patřil poukaz na smíšené formy konfesí v určitých regionech, konfesijní nevyhraněnost a klíčovou roli, kterou hrála při prosazování nových vyznání tradice.⁹³

K druhému okruhu kritiků patřil protestantský historik Thomas Kauffmann. Tvrdil, že křesťanská víra se utvářela na základě rozličných sociálních kontextů a vždy s jinou intenzitou. Ve své práci hovořil o geografických, mentálních a kulturních zónách, které určovaly zvláštní rysy jednotlivých konfesí.⁹⁴ Ve svém odporu vůči konfesionalizaci zašel tak daleko, že navrhnul vlastní koncepci, která ji měla nahradit. Jeho *Konfessionskulturen* (konfesijní kultury) měly zahrnout nejen bádání o společnosti, ale i náboženské, sociální a kulturní zvláštnosti jednotlivých církví.⁹⁵ Ve stejném duchu vedl svou polemiku i Walter Ziegler. Upozornil na to, že se každá konfese vyvíjela v jiných geografických podmínkách, navazovala na jinou politickou i náboženskou tradici. Důležité pro něj byly otázky kontinuity a konkrétních projevů reformy.⁹⁶ Ve vztahu k území Svaté říše římské hovořil o nutnosti zkoumat prolínání jednotlivých konfesí (*Mischformen*) a okrajové náboženské skupiny (*Dissidenten der Konfessionen*).⁹⁷

Nejsilnější kritika se pozvedla proti makrohistorickému přístupu k nahlížení celé problematiky. Proti přílišnému přeceňování role státu v rámci paradigmatu konfesionalizace se postavil Heinrich Richard

93 Anton SCHINDLING, *Konfessionalisierung und Grenzen von Konfessionalisierbarkeit*, in: týž – Walter Ziegler (edd.), *Die Territorien der Reich im Zeitalter der Reformation und Konfessionalisierung. Land und Konfession 1500–1650*, Band 7, Bilanz – Forschungsperspektiven – Register, Münster 1997, s. 9–44, zejména s. 24 a 29.

94 Thomas KAUFFMANN, *Einleitung: Interkonfessionalität, Transkonfessionalität – binnenkonfessionelle Pluralität. Neue Forschung zur Konfessionalisierungsthese*, in: Kaspar von Greyerz – Manfred Jakobowski-Tiessen – Thomas Kaufmann – Hubert Lehmann (edd.), *Interkonfessionalität, Transkonfessionalität – binnenkonfessionelle Pluralität. Neue Forschung zur Konfessionalisierungsthese*, Heidelberg 2003, s. 9–16.

95 S. EHRENPREIS – U. LOTZ-HEUMANN, *Reformation*, s. 68.

96 Walter ZIEGLER, *Typen der Konfessionalisierung in katholischen Territorien Deutschlands*, in: W. Reinhard – H. Schilling (edd.), *Die katholische Konfessionalisierung*, s. 405–418.

97 Týž, *Kritisches zur Konfessionalisierungsthese*, in: Peer Frieß – Rolf Kießling (edd.), *Konfessionalisierung und Region*, Konstanz 1999, s. 41–53, zejména s. 49.

Schmidt ve své práci o reformační výchově v městečkách a vesnicích v okolí Bernu.⁹⁸ Studium každodenního života v rovinách výchovy, přístupu k sexualitě, sousedství či sňatkové politiky měšťanů a vesničanů vytvořil obraz společnosti, který se zcela odlišoval od „shora“ řízeného modelu, jak jej prosazovali Schilling s Reinhardem. Rozhodující byl v tomto pohledu „zdola“ tlak okolních členů obce na chování jednotlivce. Obyvatel tradičního a mnoha pravidly sešněrovaného společenství si vytvářel vlastní způsoby jednání, které mu pomáhaly vyvarovat se nežádoucího chování. Schmidt je označil za „sebergulační mechanismy“ (*Selbstregulationsmechanismen*).⁹⁹ Dále upozornil na to, že v takto sociálně uspořádaném světě hrály při konfesionalizaci nezastupitelnou roli místní podmínky. Projevil-li se v bernském okolí tlak státních mechanismů, bylo to jen díky tomu, že normy nalezly v dané oblasti živnou půdu. Bez součinnosti vrchností, které měly samy zájem na prosazování nového vyznání či norem, by byla snaha státu marná.¹⁰⁰ Místní mocenské skupiny používaly náboženství jako prostředek, který jim pomáhal přesvědčit poddané o nezbytnosti vrchnostenské vlády. Moderní stát podle Schmidta vzešel ze vzájemného střetávání se vrchností a poddaných. Pro toto potýkání použil výraz „*Interaktionsmodell*“, aby zdůraznil roli jednotlivých konkurenčních uskupení, která se snažila prosadit své vlastní zájmy v konkrétních místních podmínkách.¹⁰¹

Dalším historikem, který nesusouhlasil s pohledem „shora“, byl Stefan Ehrenpreis. Prosazoval, aby se historici zaměřili na zkoumání místních podmínek a zohlednili ve svých pracích nejen náboženské, ale i sociální a ekonomické motivace dějinných aktérů.¹⁰² Jeho doporučení si vzala k srdci Frauke Volkland. Ve svých mikrohistorických pracích nabourala tradiční chápání silně vymezené konfesijní identity a ukázala sociální

98 Heinrich Richard SCHMIDT, *Dorf und Religion. Reformierte Sittenzucht in Berner Landegemeinden der Frühen Neuzeit*, Stuttgart – Jena – New York 1995.

99 Tamtéž, s. 373.

100 „Die Normen haben aber nur eine Realisierungschance, wenn sie am Ort von allen oder von Gruppen oder Individuen mit einem gewissen Einfluß aufgenommen und umgesetzt werden“; tamtéž, s. 376.

101 Heinrich Richard SCHMIDT, *Sozialdisziplinierung? Ein Plädoyer für das Ende des Etatismus in der Konfessionalisierungsforschung*, *Historische Zeitschrift* 265, 1997, s. 639–682; též, *Perspektiven der Konfessionalisierungsforschung*, in: R. Leeb – S. C. Pils – T. Winkelbauer (edd.), *Staatsmacht*, s. 28–37.

102 Stefan EHRENPREIS, *Konfessionalisierung von unten. Konzeption und Thematik eines bergischen Modells?*, in: Berkhart Dietz – Stefan Ehrenpreis (edd.), *Drei Konfessionen in einer Region. Beiträge zur Geschichte der Konfessionalisierung in Herzogtum Berg om 16. bis zum 18. Jahrhundert*, Köln 1999, s. 3–15, zejména s. 11.

a hospodářské pozadí konverzí konkrétních německých měšťanů.¹⁰³ Svě teze dále rozpracovala ve vynikající mikrohistorické sondě založené na historickoantropologickém rozboru konfesionalizace ve švýcarském Bischofszellu.¹⁰⁴

Rakouský historik Thomas Winkelbauer se věnoval klíčové roli, již při konfesionalizaci hrály pozemkové vrchnosti. Jejich úloha byla v jeho pohledu mnohem aktivnější než přístup předmoderního státu. Vrchnosti používaly jako nástroje konfesijního tlaku farní a školní patronáty, ekonomické prostředky (např. přímus, skupování zásob, kontrola místních trhů atd.). Svou pozornost upřel k Čechám, kde ve druhé polovině 16. století popsal náboženské změny na pozemcích protestantských šlechticů. Za hlavní motiv náboženských změn a disciplinace poddaných považoval Winkelbauer snahu o maximalizaci výnosů panství a přetvoření obyvatelstva v poslušnou kupní sílu – tzv. komercionalizaci panství. Jeho *Adelskonfessionalisierung* (šlechtická konfesionalizace) se stala dalším podnětným impulsem pro bádání o proměnách náboženského vyznání v raném novověku.¹⁰⁵

Heinz Schilling i Wolfgang Reinhard se kritice postavili čelem. Prvně jmenovaný souhlasil s potřebou vzniku nových případových studií, které by objasnilly situaci v místních podmínkách a propojily tak makrohistorický i mikrohistorický přístup.¹⁰⁶ Zároveň se přiklonil k použití metod, které by na konfesionalizaci pohlédly z psychologické a antropologické perspektivy. Nové výzkumy by měly směřovat k poznání duše jednotlivce, jeho místa v konfesionalizované společnosti, jeho postojů. Podle Schillinga nebylo třeba stávající paradigma rušit, ale odpovídajícím

103 Frauke VOLKLAND, *Konfession, Konversion und soziales Drama. Ein Plädoyer für die Ablösung des Paradigmas der „konfessionellen Identität“*, in: K. von Greyerz – M. Jakubowski-Tiessen – T. Kauffmann – H. Lehmann (edd.), *Interkonfessionalität*, s. 91–105.

104 Táž., *Konfession und Selbverständnis. Reformierte Rituale in der gemischtkonfessionellen Kleinstadt Bischofszell im 17. Jahrhundert*, Göttingen 2005.

105 Thomas WINKELBAUER, *Sozialdisziplinierung und Konfessionalisierung durch Grundherren in den österreichischen und böhmischen Ländern im 16. und 17. Jahrhundert*, *Zeitschrift für historische Forschung* 19. 1992, s. 317–339; týž., *Grundherrschaft, Sozialdisziplinierung und Konfessionalisierung in Böhmen, Mähren und Österreich unter der Enns im 16. und 17. Jahrhundert*, in: Joachim Bahlcke – Arno Strohmeier (edd.), *Konfessionalisierung in Ostmitteleuropa. Wirkungen des Religiösen Wandels im 16. und 17. Jahrhundert im Staat, Gesellschaft und Kultur*, Stuttgart 1999, s. 307–338.

106 H. SCHILLING, *Die Konfessionalisierung von Kirche*, s. 8.